

Erik XIV och Machiavelli.

I sitt statsteoretiska verk *De jure magistratum* (1576) har Theodorus Beza ställt sig uppgiften att utreda upprorsrätten, motivera den med olika skäl och ur verkligheten, ur historien, utleta belägg för en dylik rätts praktiserande. Det sista mötte ingen svårighet, vare sig han gick till den bibliska historien eller till sin egen samtid. Han nämner som exempel åtskilliga av judarnas konungar, ur nyare historia Christiern av Danmark, Maria av Skottland och Erik av Sverige. Om den senare yttrar han: »det är allmänt bekant, hur svenskarna nu hålla sin konung i fängelse, emedan han icke med tillräcklig klokhet styrt sitt rike. Detta har överlämnats åt hans broder, den Gud välsigne»¹.

För Theodorus Beza var Erik tyrannen, mot vilken man med rätta rest sig, en »tyrannus quoad exercitium», som tidens statsrättsliga term lydde². Detsamma ha Eriks avsättare velat göra gällande, och de exemplifiera hans tyranni under icke mindre än 24 anklagelsepunkter. Den avsatte svenske konungens tankar ha under fängelsetiden även sysslat med problemet, huruvida han var en tyrann och hans broder en befriare, huruvida de mot varandra spelat samma historiska roller som Christiern Tyrann och Gustav Vasa³.

¹ »Satis norunt omnes, quomodo . . . hodie Suedi regem suum captivum asservant, ob non satis prudenter administratum regnum, quod ad fratrem ipsius translatum est, cui dominus benedicat.» *De jure magistratum*, (tryckt 1580 tillsammans med *Vindiciæ contra tyrannos*), sid. 268; Hj. Holmquist, *Svenska kyrkan under Erik XIV*, sid. 298 (Scandia 1930).

² Treumann, *Die Monarchomachen*, sid. 46 f.

³ »Jag skulle vara Kong Crister then gamle, Hertig Jahan Konung Gustaf» (Erik XIV:s almanacksanteckningar, sid. 150). Samma parallell dra-

Den uppfattning av Erik, som kommit till tals i anklagelseskraften och vilken i viss mån företecknats i Laurentius Petris utredning om uppror mot världslig myndighet och dess berättigande utifrån teologisk ståndpunkt¹, kom att bli den bestämmande. Den närmast annalistiska framställning, vars olika versioner knutits till Rasmus Ludvigssons, Hogenskild Bielkes och Magnus Stigtomptensis' namn, ger med sina isolerade notiser ingen skarpt tecknad bild av

ges i anklagelseskraften: »såsom och gamble konung Christiern och nu thenne konung Erich är händt och vederfarit» (Sv. Riksdagsakter, II, sid. 319, jmf. K. Nordlund, Den svenska reformationstidens statsrättsliga idéer, sid. 103).

¹ Anklagelseskraften tryckt i Sv. Riksdagsakter, II, sid. 317 ff. Jmf. Klemming, Ur en antecknares samlingar, 2 uppl., sid. 56. Liknande framställningar avsändes genom Johans försorg till flera utländska furstar. — Laurentius Petris *Questiones aliquot circa magistratum* utg. av H. Lundström (Skrifter från reformationstiden, 6); jmf. K. Hildebrand, Johan III och Europas katolska makter, sid. 39 ff., K. Nordlund, a. a. sid. 107 ff. och Hj. Holmquist, a. a. sid. 296 f. Laurentius Petris osäkra resonemang utmynnar i svaret, att två omständigheter kunna rättfärdiggöra uppror: om överheten blir övervunnen eller fången eller är stadd på flykt och icke har makt att försvara sina undersåtar; och om överheten vetande eller ovetande faller på sådant råd i sitt regemente, att menigheten kommer i största fara och våda. Då Jöran Persson underkastades pinligt förhör för att ge de upproriska material till motivering av sitt företag, sökte man också avpressa honom en bekännelse, att konungen haft för avsikt att rymma ur landet. Såväl den 18 som den 21 september förnekade han, att konungen haft någon sådan avsikt (Celsius, Konung Erik XIV:s historia, 2 uppl. sid. 287 och 292). Man har sålunda i hertigarnas krets fäst stor vikt vid att få fram ett vittnesmål, som kunde stödja en dylik anklagelse, men icke lyckats. Icke desto mindre infördes i anklagelseskraften följande punkt: Erik ville, sedan han bränt Stockholms stad och slott samt örlogsflottan, »med någre av the små skip samt all Sverigis rikes drätzel och annen förråd . . . begifvit sig til Rysseland» (Sv. Riksdagsakter, II, sid. 338). — En annan sak är, att Erik erbjudit sig abdikera och lämna landet (A. G. Ahlquist, Karin Månsdotter, sid. 62).

Förhållandet mellan protokollet över Jöran Perssons rannsaking och den senare anklagelseskraften är överhuvud synnerligen belysande. De beskyllningar, vilka man sökte få bekräftade av Jöran Persson, gå senare i förbättrat skick igen i anklagelseskraften, hur än bekännelsen hade utfallit. Den senare så ofta utbroderade berättelsen om Karin Månsdotters älskare Maximilian hos Daniel Hund går t. ex., som Ahlquist antytt, via anklagelseskraften tillbaka på Jöran Perssons bekännelse (A. G. Ahlquist, Karin Månsdotter, sid. 25).

Erik. En dylik lämnas däremot, fast systematiskt, icke kronologiskt disponerad, i den nämnda anklagelseskraften. Dessa två varandra kompletterande framställningar sammanfattades och utökades i Daniel Hunds rimkrönika, genom vilken krönikornas fakta och anklagelseskrafternas färgläggning kombinerades och infördes i den gångbara historiska litteraturen. I samma riktning arbetade följande historiker — med undantag i vissa avseenden för Tegel¹.

Härmed var den tongivande uppfattningen av Erik XIV klar. De viktigaste drag av konsekvensen den fann i hans regering, voro grymhet och adelsfientlighet. Hans verksamhet som statsman och krigare utdömdes, särskilt med hänsyn till hans senare vansinnesperiod. Övermod, misstänksamhet, grymhet, nyckfull ombytlighet karakteriserade hans styrelse, trots stora gåvor och stundom erkända goda ansatser i början.

Erik har dock icke saknat sina äreräddare: Olof Celsius på 1700-talet, Fredrik Cygnæus i 1800-talets mitt, senare Gustav Droysen och Fritz Arnheim².

Nya synpunkter gavs av Hans Forssell, som analyserade hans strävan att tillvarata rikets intressen gentemot bestämmelserna i Gustaf Vasas testamente och vid rustjämsens organisation³. Ett andra försök att genom en vetenskaplig analys komma till klarhet med ett avgörande problem i hans historia, att bedöma hans gärning utifrån denna själv, icke från den belysning den fått av hans fiender och störtare, var Stilles undersökning av hans insats som ledare

¹ Handlingar rörande Skandinaviens historia, XII och XXI; Historiska handlingar, XX; Samlingar utg. af sv. fornskriftsällskapet III, 3; Tegel, Konung Erik XIV:s historia; Messenius, Scandia illustrata, VI. — De antydningar, som ovan givits rörande de äldsta krönikornas förhållande till varandra, skola i annat sammanhang närmare utföras.

² Celsius, Konung Erik XIV:s historia (1774, andra uppl. 1795); F. Cygnæus, Konung Erik XIV såsom dramatisk karaktär (1853); G. Droysen, Aus den dänischen Büchern (Archiv für die sächsische Geschichte, 2 och 5) och Gustaf Adolf; F. Arnheim, König Erik XIV. von Schweden als Politiker (Hist. Zeitschrift 1890).

³ H. Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf den förste.

av fälttågen under nordiska sjuårskriget¹. Den följdes av generalstabens utredning av hans verksamhet som militär organisator². Helge Almquist har tolkat händelser i hans historia, som tidigare understundom missförståtts, såsom utslag av en konsekvent strävan att hävda statens höghet: utåt »det nya konungadömets makt och glans», inåt »arvkonungadömets myndighet». Han har dessutom framhållit det »sinne för juridiska former», »det juridiska förutseende», som präglar många av Eriks åtgärder³. Rudolf Elander har närmare utrett hans stränga kontroll över adel och fogdar och givit belysning åt viktiga detaljproblem i hans historia⁴. Drag av planmässighet och konsekvens i hans regering ha sålunda alltmera spårats av den nyare forskningen.

Men hans egen samtids människor i Sverige ha betraktat honom med skrämsel och undran. Och för eftervärlden har han oftast tett sig främmande och skräckinjagande, i all synnerhet då han setts som kontrast till den av patriarkalisk höghet omstrålade bild av gamle kung Gösta, som efter hand blivit historiens egendom.

Hur ter sig Erik XIV, om man insätter honom i sin tids europeiska sammanhang? Hans gestalt är egenartad och svårgripbar mot bakgrund av hans egen tids Sverige. Bliir han själv fattbarare, hans regeringsåtgärder mindre uppseendeväckande, om man bringar honom och hans politik i sammanhang med tidens tankar om furste och stat?

¹ A. Stille, De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570.

² Generalstabens, Meddelanden från krigsarkivet, IV: Axtorna. En studie i organisation och taktik; jmf. G. Petri, Kungl. Första livgrenadjärregementets historia, I, sid. 109 ff.

³ H. Almquist, Reformations tiden och stormaktstidens förra skede (Svenska folkets historia, II).

⁴ R. Elander, Nils Sture och Västgötarärfsten (i Historiska studier tillägnade Ludvig Stavenow); Sturemordens gåta; Jöran Persson och Genewitzbrevet (Hist. Tidskr. 1926); Om förhållandet mellan Gustav Vasa och hans son Erik under förra hälften av år 1560 (Hist. Tidskr. 1930); Den svenska beskickningens fängslande i Köpenhamn våren 1563.

De Eriks fiender, som målade hans bild efter fallet, mätte honom med de gamla måtten. Det gamla idealet av fursten, sådant den kristna läran, i de germanska staterna icke utan stöd av förkristna föreställningar, uppställt, bildar förutsättningen för anklagelseskrifternas framställning av Erik. Vissa drag i Luthers uppfattning av överheten, starkt växlande i hans olika skrifter, kunde också ge stöd härför. Ur samma föreställningsvärld, fast kalvinistiskt omformad, hämtar en tänkare som Theodorus Beza sina omdömen om Erik, den störtade tyrannen¹. Det var med allt detta en moralisk måttstock, som kom till användning på statslivet. Hur våldsam medeltidens politiska praxis än kunde avvika från teorien — man ville in i det sista aldrig släppa det kristliga idealet för regenten, den rättrådige konungen, »rex iustus»². Först under senmedeltiden möter man ansatser till frigörelse från detta, försök att betrakta moral som en sak, politik som en: Philippe de Commines »Mémoires» är en sådan ansats. De reella förutsättningarna för denna utveckling är det här ej platsen att gå in på. Men denna nya anda inom det politiska tänkandet har ett vitt förgrenat idéhistoriskt rot-system. Statslärans emancipation från den enhetliga teologiska världsbilden började möjliggöras, då den antika statsfilosofin återupptäcktes, särskilt Aristoteles' skrifter. Den romerska rättens renässans, en ytterligt betydelsefull faktor i senmedeltidens historia, gav andra förutsättningar³. Betraktare av det historiska händelseförloppet frigjorde sig alltmer från det augustinska schemat: historien blev för dem något annat än en sida av den eviga kampen mellan Gud och djävulen.

Sin första klara och obönhörliga teoretiska utformning fick denna nya syn på historia, politik och statsliv i Ma-

¹ L. Cardauns, Die Lehre vom Widerstandsrecht des Volks gegen die rechtmässige Obrigkeit im Luthertum und im Calvinismus des 16. Jahrhunderts; G. Aspelin, De protestantiska monarkomakernas politiskt-filosofiska idéer (Vetenskaps societetens i Lund årsbok 1930).

² F. Meinecke, Die Idee der Staatsräson, sid. 33 f.

³ Jmf. Kern, Gottesgnadentum und Widerstandsrecht, sid. 293 f.

chiavellis skrifter vid början av 1500-talet: *Discorsi* och *Il Principe*, särskilt den sistnämnda. Statslärans emancipation från teologi och morallära är här genomförd med en hänsynslös konsekvens, som hade en egendomlig verkan på samtid och eftervärld. Redan innan skriften om fursten mångfaldigats genom tryckpressarna, för första gången 1532, hade den spritts vida omkring i avskrifter¹. Trots kyrkans fördömande av Machiavellis verk lästes och tillämpades de flitigt i 1500-talets Europa: redan 1520 synes »Fursten» ha funnit vägen till Norden, där Christiern II förberedde en översättning av densamma; kejsar Karl V och Henrik III av Frankrike studerade båda den snillrike florentinaren². Politiska våldsåtgärder av sådant slag, som till och med i denna härdade tid väckte uppseende, tillskrev man gärna »machiavellistiskt» inflytande: så satte den hugenottiska opinionen florentinskan Katarina av Medici's verksamhet vid Bartolomeinatten i sammanhang med studiet av hennes berömde landsmans skrifter³. — Ännu vid mitten av århundradet utgjorde *Il principe* huvudsammanfattningen av de nämnda nya åsikterna om politiken; först från och med 1570-talet börjar den litterära diskussionen med utgångspunkt från Machiavellis skrifter att riktigt taga fart⁴. På Erik XIV:s tid var »Fursten» den bok, som innehöll den nya politikens teori och gav anvisningar för dess praxis.

Den idé om statsförnuftet, »*ragione di stato*», som Machiavelli framställt, stod i djupt sammanhang med tidens allmänna politiska utveckling, utgången som den var ur det av den europeiska »jämviktspolitiken» sönderslitna Italien. Inom de under senmedeltiden konsoliderade staterna av den typ, som efterträtt feodalstaten, var en huvudtendens

¹ Meinecke, a. a. sid. 57 f.

² C. T. Engelstoft, Paulus Eliae, en biografisk-historisk Skildring fra den danske Reformationstid (Nyt Hist. Tidsskr. II), sid. 57; P. Villari, N. Machiavelli e i suoi tempi, II, sid. 415 f.

³ Jordan, N. Machiavelli und Katharina von Medici (Hist. Vierteljahrschr. VI, sid. 339 ff.); jmf. Meinecke, a. a. sid. 65, not 1. — M. Praz, Machiavelli and the Elizabethans, har icke varit mig tillgänglig.

⁴ Meinecke, a. a. sid. 63 ff.

starkt framträdande: hävdandet av statens höghet, stärkandet av centralmakten. Ej heller de nordiska staterna voro främmande för denna tendens. I Danmark hade den gjort sig gällande under decennierna omkring 1500 fram till bakslaget efter Christiern II. I Sverige hade den särskilt framträtt under ett visst avsnitt av Gustav Vasas regering, den s. k. tyska perioden¹. Arvkonungadömets införande gav bekräftelsen på denna utveckling och skapade vissa formella förutsättningar för den nya furstemaktens verksamhet, samtidigt som det gav garantier för dess fortbestånd. För Gustav Vasas efterträdare måste det gälla att fullfölja dessa ansatser.

Erik XIV:s första regeringsåtgärder voro också präglade av en kraftig strävan att hävda statens makt inåt och utåt. Hade då Eriks fortsatta verksamhet närmare sammanhang med den då aktuella uppfattning av stat och politik, som i det övriga Europa så flitigt debatterats och tillämpats?

Skall man upptaga denna fråga till undersökning, torde man böra granska huvudtendenserna i hans styrelse samt hans mest uppseendeväckande regeringshandlingar, sammanställa dem med tidens politiska tänkande och praxis samt söka se dem mot bakgrund härav. Av skäl som förut angivits, kan Machiavellis *Principe* här användas som jämförelseobjekt: framvuxen ur det politiska livets praxis, sammanfattar den dess teori; i sin tur användes den sedan som praktisk handbok av tidens mera betydande statsmän².

Kring Eriks utrikespolitik har åtskillig diskussion stått³. Det framträder dock numera allt klarare, att vissa grunddrag ända från början kunna spåras i densamma. Redan i de rådslag, som Erik under sin tid som utvald konung

¹ K. Nordlund, a. a. sid. 58 ff. Formellt tog sig denna tendens uttryck, som utgingo från tysk patrimonial åskådning.

² Vid sidan härav torde man särskilt böra observera den romerska rättens betydelse. Eriks juridiskt bildade medhjälpare hade studerat denna vid tyska universitet.

³ Celsius', Cygnaeus', Droysens och Arnheims a. a.; Fr. Westling, Det nordiska sjuårskrigets historia; H. Hjärne, Svensk-ryska förhandlingar 1564—72; K. Hildebrand, Johan III och Europas katolska makter.

insände till fadern, framträder hans starka intresse för utrikespolitiska frågor och krigssaker. Det är utan tvivel riktigt, att den stegrade diplomatiska aktiviteten under Gustav Vasas sista år sammanhänger med det ökade inflytande, som Erik — och även Johan — under denna tid få¹. Först den gamle konungens död gav dock Erik tillfälle att fullt utveckla sina planer. Den av honom igångsatta expansionen i öster, jämte de samtidigt förda engelska giftermåls- och alliansunderhandlingarna, hotade Lybecks viktiga handel på Ryssland och Danmarks kontroll över Sundstrafiken². Den vände sig också mot Polen. Samtidigt räknade Erik även med upplösning av Brömsebroförbundet från 1541. Allt detta utmanade flera stater i Östersjöbäckenet, och det ledde också följdriktigt fram till nordiska sjuårskriget. Redan från början av sin politiska verksamhet har Erik satt in mycken energi på att hålla Sverige i krigsberedskap. I sina rådslag till fadern framförde han omfattande rustningsplaner och planer för offensiv krigsföring³. Han medhann att igångsätta eller fortsätta militära organisationsarbeten samt befästningsarbeten, särskilt på det dåtida Sveriges viktigaste och sårbaraste punkt, Elfsborg⁴. Den starka expansionsdrift, som präglar hela hans utrikespolitik, karaktäriserar honom som en furste av sin tids typ.

Det är denna furstetyp, ensidigt inriktad mot den egna statens hävdande genom krig och erövring, som Machiavelli skildrat i *Il Principe*: »Ingenting förskaffar fursten ett sådant anseende som stora företag». Som exempel härpå har han givit Ferdinand av Spanien: »hans företag ha alltid varit stort anlagda, och han har därigenom fånglat

¹ Landberg, *De nordiska rikena under Brömsebroförbundet*, sid. 267 f.

² En detaljundersökning av Eriks giftermålsplaner visar sammanhanget mellan dessa och hans övriga politik. En dylik undersökning skall på annat ställe framläggas.

³ Landberg, a. a. sid. 278 ff. och *Generalstabens a. a.* sid. 12 f.

⁴ Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohuslans fornminnen och historia, II, sid. 402 ff.; brev i Elfsborgs slotts arkiv (bland uppsnappade svenska brev i Rigsarkivet).

sina undersåtars sinnen i beundran och i förväntan på de stora företagens utgång». Det gäller att i striden »öppet och hänsynslöst taga parti för den ena emot den andra. Detta är alltid nyttigare än att ställa sig neutral»¹. Lyckan är en kvinna, säger han en annan gång. »Och som kvinna är hon alltid vän till de unga, de oförvägna, de vilda, till dem som djärvast befalla över henne»². Denna stämning av ungdomligt övermod och ohejdad ärelystnad får hos Erik sin speciella lokalfärg genom den litterära anknytningen till goternas, »de gamle göters», ärorika sagohistoria³. Detta har harmonierat förträffligt med hans personliga läggning.

För en utrikespolitiker av denna inriktning blir helt naturligt kriget, den utrikespolitiska aktionen framför andra, huvudmedlet, förberedelsen till kriget furstens viktigaste utbildning. Krigsväsendets organisation fattade också Erik som en av sina betydelsefullaste uppgifter. Han förberedde — redan i fredstid — olika tänkbara militära företag⁴. Att han personligen planlade sina krigsföretag på ett sätt, som ådagalägger betydande insikter i krigskonsten, har Stille med övertygande bevisföring klarlagt. Detta framgår än klarare genom ett detaljstudium av hans brev. För Machiavelli var också furstens ställning till kriget en av de viktigaste frågor, han debatterade, och han har utförligt yttrat sig därom. »En furste», säger han, »bör ej sysselsätta sig med annat, ej tänka på annat, ej vinnlägga sig om annat än kriget, dess lagar och väsende; krigskonsten är den enda konst, som anstår en härskare» . . . Krigskonsten får således aldrig försummas, och »i fred måste man vinnlägga sig därom

¹ *Principe*, cap. XXI. — För förekommande citat har i regel Hj. Bergmans översättning begagnats med smärre ändringar. Den är fri och omskrivande, men synes oftast träffa meningen; rena felöversättningar förekomma dock.

² *Principe*, cap. XXV.

³ Johan Nordström, *Radioföreläsningar om »The gamble göther»*. — I England framhöll Eriks representanter gentemot Vasaättens belackare landets ärorika, uråldriga historia (Landberg, a. a. sid. 252 ff). Motsvarande framställning har gjorts i Skottland.

⁴ *Generalstabens a. a.* sid. 12 f.

till och med mera än under krig, vilket kan ske dels genom övningar, dels genom eftertanke»¹.

Eriks nämnda militära organisationsarbete erbjuder många drag av största historiska intresse. Han bryter här med det system, som i regel var allenahärskande vid denna tid, t. ex. i Danmark, systemet med uteslutande värvade knektar. Redan Gustav Vasa hade mot slutet av sin regering slagit in på en annan väg, att rekrytera rikets krigsmakt med inländskt folk, vilket var lättare att hålla i styr och billigare att besolda än det svårhanterliga utländska krigsfolket². Men i stor skala genomfördes detta först av Erik, vilken redan från början av sin regering tog itu med att organisera och utbilda en inhemska här. Han anknöt sålunda i viss mån till tidigare försök, men förlänade åt hela organisationen en fasthet, enhetlighet och följdriktighet, som tidigare varit okänd. Härigenom kom den svenska armén att inta en särställning i Nordeuropa³.

Givetvis ha ekonomiska hänsyn och hänsyn till Sveriges geografiska läge, som medförde, att landet lätt kunde avstängas från den utländska legoknektmarknaden, spelat sin stora roll vid Eriks organisation. Men den var ej blott en nödfallsåtgärd, vidtagen efter krigsutbrottet. Erik har preciserat sin uppfattning i ett brev till Claes Christersson Horn: »Som I och rådhe oss till att lathe ahntage tyskt krigzfolch, efter these swensche lathe sig höre att the icke gerne wele lathe sig bruke till slachtt vthi markenn, så ändog wij hafwe gifwidt våre Commissarier vthi befallning, som nu senest droge ått Tyssland, nemligen Olof Larsson och nogre flere, att the schole oss itt ahntall folch förschafue, hoppes oss dog lijchwell, att wij så gott dugeligitt folch schole haffue vthi the swensche, når the blifwe ther till holdne och brukede, såsom

¹ Principe, cap. XIV.

² Generalstaben, a. a. sid. 15 ff.

³ Generalstaben, a. a. sid. 21 ff.; detta utesluter emellertid icke, att Erik var angelägen om att ha några utländska legoknektar, såväl tyskar som skottar och fransmän; t. o. m. schweizare.

wij kunne hafwe vtaf the fremmendhe»¹. Ett än mera prägnant uttryck har Eriks tankar om svenskt och utländskt krigsfolk fått i ett hans brev till Claes Christersson Horn om de svenska knektarna i Estland, vilka han ansåg missaktade av befälhavarna: »Men wi kunna wäl tänka, att fördenskull de äro svenske, derfore äro de nu intet bättre aktade, utan man håller dem för wrak och afskrap, likasom de icke vore såväl folk som andre . . . Och går oss icke litet till hjertat, att desse här, som äre oss så tro och hörsamme och gerna äre, der wi wele hafva dem . . . skulle nu så platt blefva utskutna och föraktade framför de andre, som dock fremlingar äro, hvilka dock allt tjena för penningars skuld»².

Tidigare inhemska bruk och föreställningar ha väl icke varit utan sin betydelse vid denna Eriks organisation. Men det fanns en auktoritativ skriftställare under 1500-talet, som med all makt i sina olika verk fört den nationella arméns talan. Skriftställaren var Machiavelli. Sammanhanget har antytts av generalstaben³. I *Il Principe* ha två kapitel ägnats åt frågan om inhemska trupper, en av dem som ligga författaren närmast om hjärtat. »Det välde, som beror av legotrupper», heter det här, »kan aldrig vara fast och tryggt . . . Orsaken härtill är, att de icke äga . . . annan anledning att draga i fält än den lilla lönen, vilken ingalunda kan förmå dem att gå i döden för din skull»⁴. På ett annat ställe heter det: »Konung Ludvig XI:s far, Karl VII, som genom tur och duglighet lyckades befria Frankrike från engelsmännen, insåg nödvändigheten av att upprätta egen krigshär och uppsatte därför i sitt rike gendarmerikärer och infanteriregementen. Sonen Ludvig upplöste sedan infanteriet och började i stället taga schweizare i sin sold». Detta blev orsaken »till detta konungarikets faror»⁵. . . . Intet furstendöme kan vara

¹ Historiska samlingar, II (1795), sid. 7 f., not.

² C. Annerstedt, Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558—1563 samt deraf alstrade strider inom Vasahuset, sid. 66.

³ Generalstaben, a. a. sid. 10 f.

⁴ Principe, cap. XII.

⁵ Principe, cap. XIII.

tryggt, »om det saknar inhemska trupper», och detta är sådana, »som äro sammansatta av dina undersåtar, dina medborgare, dina anhängare»¹.

Eriks taktiska organisation har även satts i sammanhang med Machiavellis lära om krigskonsten², måhända med rätta. Eriks syn på kriget och dess redskap, sådan den framträder i hela hans arroganta utrikespolitik, hans målmedvetna arbete på en inhemskt rekryterad här, allt detta överensstämmer med de för tiden aktuella tankar, Machiavelli framställt om dessa ting.

Samma frändskap i uppfattningen kan iakttagas i vissa av de krigiska specialåtgärder, Erik genomförde, vilka framför allt tolkats som framsprungna ur hans grymma, rent av omänskliga natur. Hans förhärjande av Ronneby och nedgörande av dess befolkning ha tidigare uppfattats så; det har nyligen visats, att reella handelspolitiska grunder för hans handlingssätt förelegat³. Hans planer ha här varit mycket vittgående: Blekingeborna skulle bortföras, landskapet koloniserat med svenska och finska bönder⁴. Liknande planer ha också föresvävat honom i fråga om de norska gränslandskapen mot Norrland. Då Collart i början av 1564 företog sitt tåg mot Norge, instruerade Erik honom att sända jämtarna och härjedalsborna med hustrur och barn till Sverige, varefter svenskt folk skulle sättas i stället⁵.

Tanken att på detta radikala sätt befästa den erövrade statens välde i ockuperade landområden har, med anknytning till olika historiska erfarenheter, framställts och systematiserats av Machiavelli. Det bästa sättet att vinna fast fot i erövrat område, för så vitt invånarna icke höra till samma land och ha samma språk som erövrarna, är enligt honom, att de senare bosätta sig i landet. Men ett annat förträffligt

¹ Principe, cap. XIII, slutet.

² Generalstabens, a. a. sid. 10 f.

³ A. Vejde, Erik XIV och ödeläggelsen av Ronneby 1564 (Scandia 1929).

⁴ Smst., sid. 56; Westling, Det nordiska sjuårskrigets historia, I, sid. 73.

⁵ Westling, a. a. sid. 48 f.

sätt är »att anlägga kolonier på en eller två platser, som kunna anses vara den nya statens nycklar». Detta tillvägagångssätt är ej dyrbart och det skadar och uppretar endast dem, från vilka jord och hus tagas för att givas åt kolonisterna¹. Det är en dylik uppfattning som föresvävat Erik vid den blodiga framfarten i Ronneby. På hans framfart i krigserövrade land passa väl Machiavellis cyniska ord: då man bemäktigar sig regeringen, måste man överväga och utföra alla nödvändiga grymheter »på en gång för att icke behöva upprepa dem varje dag . . . Oförrätter skola begås på en gång, så att folk icke riktigt hinner uppfatta och förarga sig över den bittra smaken»².

Jämväl i Estland ha dylika kolonisationsplaner varit å bane. Detta gällde både de från Magnus erövrade landsdelarna, där framfarten var likadan som i de skånska landskapen³, och de områden, där landet ödelades genom rysarnas framfart. Ödeshemmanen skulle befolkas med »överskottsfolk» från Finland, där »de sitta och tränga sig var inpå den andra»⁴. Det är samma tillvägagångssätt som i Blekinge, i förstorad skala. Det markeras särskilt i instruktionerna, att de inflyttade skola bosätta sig tillsammans, ej blandas med esterna; alltså verkliga kolonier⁵.

Även andra av de åtgärder, Erik vidtagit i de stadigvarande erövrade områdena på andra sidan Östersjön, äro i detta sammanhang belysande. I den ena instruktionen efter den andra inskräper han hos ståthållarna, särskilt hos den i detta avseende motsträvige Svante Sture, att de skola vara stränga mot adelsmännen och stödja bönderna i deras svåra ställning som livegna⁶. Om adeln ej ville fullkomligt under-

¹ Principe, cap. III.

² Principe, cap. VIII, slutet.

³ C. Annerstedt, a. a. sid. 109.

⁴ C. Annerstedt, a. a. sid. 129 ff., särskilt den ovan citerade skrivelsen till E. Håkansson 1562^{29/s}, tryckt i Arwidsson, Handl. till upplysning af Finlands häfder, X, sid. 52.

⁵ Th. Annerstedt, Svenska väldet i Livland 1564—1570, sid. 77 ff.

⁶ C. Annerstedt, a. a. sid. 42 och 123 ff., särsk. 126—134.

kasta sig, skulle man »småhata den och söka medel och utvägar att rota den ut»¹. Även mot det alltför mäktiga Reval vände sig konungens planer. Vidare framhölls, att konungen icke tillät, att adeln i landet skulle »qvaste och stupe» bönderna, som lydde under dem, en i denna tid nog så uppseendeväckande befallning, tillkommen efter hemställan av Claes Christersson Horn².

Samma inställning till samhällsklasserna som i det erövrade Estland har Erik, mutatis mutandis, visat i Sverige. Även här var han en adelns fiende och strävade han i viss mån att hålla sig väl med småfolket, även om också detta, särskilt då konungen misstänkte bristande trohet, kunde få vidkännas hård räfst. Hans regeringstid präglas av kamp mellan de kungliga höghetsanspråken och stormännens självständighetskrav. Vid hans fall stod den upproriska adeln som den segrande klassen och utkrävde av hans efterträdare lönen för sitt bistånd i de grundläggande 1569 års privilegier. Erik strävade från början målmedvetet att avkräva det svenska frälset den fullaste ersättning för dess särrättigheter³. Den utkrävdes i krigstjänst, i deltagandet i herredagar och i diplomatiska beskickningar. Karaktäristiskt nog möta bland anklagelsepunkterna mot Erik, vilka delvis utredigerats till adelns behag, följande: »han ville förarme och slått i röter förderfve Sveriges rikes gode män och adel, til hvilket han någre åthskiljelige sät hafver uptonkt både med then olidelige rostienst han lade them upå, så ock the många herremöte han fordrede them til, thesligest ock the långe, besvärilige reser och legationer, ther til han them uthan rikes brukede . . .»⁴.

Redan tidigt förefanns en motsättning mellan Erik och

¹ C. Annerstedt, a. a. sid. 134.

² C. Annerstedt, a. a. sid. 128, jmf. s. 42.

³ Forssell a. a.; Sörensson, Adelns rusttjänst och adelsfanans organisation 1521—1680 (Hist. Tidskr. 1922), sid. 122 ff. och 133.

⁴ Sv. Riksdagsakter, II, sid. 322.

vissa adelsmän¹. Motsättningen skärptes efter hand och kom att omfatta större adelsgrupper. De gamla svenska stormansätterna sågo med ovilja, hur Erik, i stället för att söka sin gemål ur deras krets, bedrev giftermålsunderhandlingar i olika främmande länder, hur han krossade hertig Johan, förbunden med dem genom dubbelt närmare släktskap², och hur han kastade landet i krig med Danmark, varigenom adelsmännens rusttjänstskyldighet blev ytterst betungande och dessutom deras processvis mödosamt återförvärvade egendomar på dansk botten äventyrades³. Mangrant slöto sig stormännen till hertigarna i upproret 1568.

Stödd av sina borgerliga medhjälpare, förde Erik kampen mot adeln. Han tog också understundom de lägre ständerna till sin hjälp inom riksdagen⁴, och han var alltid angelägen att genom skänker och ynnestbevisningar hålla sig väl med bondeståndets representanter⁵. Detta utslöt visserligen icke, att konungen ofta med yttersta stränghet ingrep också mot bönderna, då han ansåg majestätets höghet otillfredsställande bevakad.

Allt detta utgör inom Sverige en motsvarighet till ansatserna inom den estländska politiken. Men det är framför allt en parallellföreteelse till den kamp mellan centralmakt och feodalmakt, som förts inom många Europas länder under slutet av medeltiden och början av nyare tiden. I Frankrike liksom i Danmark kommo centralmaktens representan-

¹ Elander, Om förhållandet mellan Gustav Vasa och hans son Erik under förra hälften av år 1560 (Hist. Tidskr. 1930), sid. 196.

² Se särskilt Elander, Sturemordens gåta, passim.

³ Allt sedan 1500-talets början var det för den svenska adeln ett vitalt intresse att återfå sina indragna gods i Danmark. Under Gustav Vasas regering hade detta i viss utsträckning lyckats. Se t. ex Landberg, a. a. sid. 9, 23, 220 etc.; B. Boëthius, Nils Pedersson Bielke (Sv. biogr. lexikon, 4), sid. 189; Landberg, Per Brahe d. ä. (smst., 5), sid. 655; Kong Frederik den förstes danske Registranter, sid. 472; Danske Kancelliregistranter 1535—1550, sid. 154 ff.

⁴ A. Nilsson, Den svenska riksdagen under Erik XIV:s regering, passim; jmf. H. Almquist, a. a. sid. 158. Det bör observeras, att det här icke är fråga om en demokratisk inställning i modern mening.

⁵ Sv. Riksdagsakter, II, sid. 150, 155 ff.

ter i en oundviklig konflikt med herrarna och funno därvid naturliga bundsförvanter bland andra samhällsklasser. På liknande sätt hade förhållandena ofta gestaltat sig i de italienska småstaterna. Liksom Machiavelli, som ovan nämnt, sysslade med furstens ställning till samhällsklasserna i ett erövrade område, har han också i samma anda behandlat motsvarande problem inom »principato civile», i en stat, där fursten ej genom våld utan med invånarnas goda minne kommit till makten. I flera viktiga punkter låter sig givetvis hans detaljresonemang ej tillämpas på svenska förhållanden, då han utgår från olika furstetyper i sitt hemland med dess väsentligt olika förutsättningar. Men de abstrakta huvud dragen i hans framställning äro belysande i detta sammanhang.

Machiavelli väger mot varandra fördelar och nackdelar av att stödja sig på folket eller de store. För honom står det klart, att — antingen fursten uppnått sin ställning med folkets eller med de stores hjälp — han bör hålla sig väl med eller söka vinna folket. Det är bättre att stå ensam på höjden än att ha omkring sig många, som tycka sig lika goda som regenten. Av folket kan han ej befara annat än på sin höjd avfall, av stormännen däremot uppror. Gentemot opålitliga stormän bör fursten förhålla sig på tvenne sätt: beror deras handlingssätt på feghet och rädsla, kan han utan risk begagna sig av dem; beror det på förslagenhet och ärelystnad, bör han behandla dem som öppna fiender¹. Det är maximer, som på sitt sätt kunna förefalla som truismer: för Machiavellis samtida voro de, så öppet uttalade, djärva och överraskande. De sammanfatta många erfarenheter från centralmaktens kamp mot feodalherrarna. De stå också i överensstämmelse med Eriks uppträdande gentemot herrarna i Sverige.

Eriks misstänksamhet gentemot adeln skärptes alltefter som motsättningen blev starkare. Genom hela senare delen av hans regering går som en röd tråd rädslan för samman-

¹ Principe, särskilt cap. IX; jmf. cap. XIX.

svärjningar; det är en fix idé, vilken till slut driver honom till förtvivlade handlingar. Det sammanhänger väl med hans sinnessjukdom, vilken har utpräglad paranoid karaktär¹. Men man skall aldrig glömma, att begreppet sammansvärjning för honom och hans samtida icke var ett tomt ord, utan tedde sig som en fruktansvärd, ständigt hotande fara. Eriks fader hade haft erfarenhet därav. Hans broder hade börjat sin självständiga politiska bana med ett företag, som i viss mån hade karaktären av en sammansvärjning mot Erik. Det är också karaktäristiskt, att hos tidens politiska teoretiker sammansvärjningen skildras som ett ständigt hotande spöke, mot vilket alla säkerhetsåtgärder måste vidtagas och vilket man alltid måste räkna med². En furste av den typ, som Erik förkroppsligar, måste ständigt frukta planer mot sitt liv och sin krona.

Själv kunde han sålunda ej vara nogräknad med sina medel. Av de åtgärder, Erik begagnade i sin kamp för konungadömet höghet, väckte några särskilt uppseende, varom anklagelseskriterierna mot honom tydligt vittna. Det är införandet av en ny domstol, konungens nämnd, och den där använda metoden med pinliga förhör i vissa brottmål; vidare de skymfliga och blodiga mått och steg, han använde mot adeln, kulminerande i Sturemorden. Allt detta var något oerhört i landet. Det sistnämnda jämfördes med Kristierns, den omilde tyrannens, framfart. Hur ter sig nu detta, sett mot bakgrund av vad som förekom i samtidens Europa?

Det gäller då först att uppta till behandling konungens nämnd, som för Eriks störtare stod som hans kanske värsta redskap i kampen mot adeln. För att vinna en fast utgångspunkt för diskussionen är det nödvändigt att ännu en gång uppställa en ofta debatterad fråga: vilka paralleller till den nya domstolen erbjuda sig i det dåtida Europa. Järta tänkte sig, att uppslaget kommit från England; de svenska giftermålsunderhandlingarna där, särskilt Dionysius Beurreus och

¹ Wigert, Erik XIV.

² Principe, cap. XIX.

Nils Gyllenstierna, kunde tänkas under sin vistelse i England ha tagit del av detta lands rättsliga institutioner, som tillkommit under den starka kungamaktens frammarsch. De skulle så ha vidare befordrat kunskapen om dessa till Sverige¹. Häremot har E. Hildebrand pekat på de tidigare domstolar av jämförligt slag, som funnits inom landet: borg-rätten eller nämnden, senast använd under Gustav Vasas regering, där tvister mellan konungens tjänare avdömdes; vidare det av Konrad von Pyhy organiserade kungliga regementet, vilket efter tyskt mönster fungerade både som statsråd och högsta domstol och i denna senare egenskap levde kvar även efter Pyhys fall². Järtas hypotes torde vara förfelad; däremot äro Hildebrands iakttagelser träffande. Den kungliga nämnden är icke »någon förutsättningslös nyhet i vår rättskipnings historia». Men de tidigare institutionerna äro blott ansatser och ha icke varit så vittsyftande som Eriks nämnd. Den innehåller också mycket nytt.

Dess bisittare äro till största delen ofrälse eller tillhöra lågfrälset; av dem äro flera juridiskt utbildade. Vidare har ett nytt ämbete med ny beteckning skapats för konungens specielle representant vid domstolens sammanträden. Det är konungens prokurator. Slutligen användes vid förhör rörande vissa brott, särskilt majestätsbrott, som nämnt ett nytt förfarande, pinligt förhör. Alla dessa tre nymodigheter påtalas med stor skärpa i anklagelseakterna mot Erik³. De två sista sakna motsvarigheter under Gustav Vasas tid⁴. Men allt detta står i djupt sammanhang med tendenser i samtidens allmänneuropeiska rättsliga utveckling.

Under slutet av medeltiden och början av nyare tiden

¹ Järta, Försök att framställa svenska Lagfarenhetens utbildning . . . (i Vitterhets-, Historie- och Antiquitetsakademiens handlingar, XIV), sid. 311 f.

² E. Hildebrand, Om ursprunget till konung Erik XIV:s nämnd (Hist. Tidskr. 1894).

³ Sv. Riksdagsakter, II, sid. 320 f., 329, 330 f.

⁴ De tidigare motsvarigheter till prokuratorn Hildebrand påpekat (a. a. sid. 354 f.), äro av mera tillfällig art. Se vidare N. Edén, Om centralregeringens organisation under den äldre Vasatiden, sid. 153.

hade i olika länder upprättats kungliga domstolar, ett viktigt hjälpmedel vid centralmaktens stärkande. Parlamentet i Paris, Stjärnkammaren i England, Christiern II:s kammarrätt i Danmark äro alla uttryck för denna gemensamma strävan, ehuru tillkomna olika tidigt. Genom konungens höga nämnd har Sverige för första gången fått en verklig motsvarighet till dessa. Liksom i dessa fingo i nämnden juridiskt utbildade ämbetsmän inflytande.

Vad det speciellt nya ämbetet, konungens prokurator, angår, har detta även, som Edén antytt, motsvarigheter ute i Europa. Edén har fäst uppmärksamheten vid Reichskammergerichts prokuratorsämbete. En ännu närmare motsvarighet torde finnas i Frankrike, vid dess viktigaste kungliga domstol, parlamentet i Paris¹. I tidens franska författning funnos åtskilliga ämbetsmän med titeln procurator regis, procureur du roi, verksamma som konungens representanter i olika ämbetsverk. En av dessa fungerade, tidvis betitlad generalprokurator, i denna egenskap i parlamentet: han hade här att »försvara konungens rättigheter och den kungliga domäns integritet, övervaka den allmänna ordningen» och beivra vissa förseelser. Han utnämndes enligt praxis under slutet av medeltiden i regel av konungen utan hänsyn till parlamentets önskningsar². Detta svarar i huvudpunkterna mot den svenske prokuratorns ställning. För dessa icke oväsentliga anordningar saknas sålunda icke kontinentala paralleller. Att den svenske konungen haft möjligheter att sätta sig in i kontinental rättsorganisation, visar inventariet över hans böcker. Här möter bl. a. en bok, betitlad »Liber super parlamentum Parisiense»³. Den torde vara identisk med 1300-talsjuristen Guillelmus de Brolio's avhandling över Parisparlamentets praxis, »Stilus curie parlamenti Francie», vilken alltfört var

¹ Edén, a. a. sid. 153.

² Viollet, Histoire des institutions politiques et administratives de la France, III, sid. 327 f.; Holtzmann, Französische Verfassungsgeschichte, sid. 251 och 346.

³ Handlingar rör. Skandinaviens historia, XXVII, sid. 390.

flitigt anlitad och under tiden fram till 1558 hade utgått i icke mindre än tio tryckta upplagor¹.

Konungens nämnd dömde efter landslagen och konungens hovartiklar. Utmärkande för dess tillvägagångssätt var särskilt det pinliga förhåret: det igenkännes utan vidare som härstammande från romersk rätt. Undantagsvis hade sådant tidigare förekommit i landet, däremot aldrig tillämpats konsekvent. Den indignationsstorm detta förfarande väckte i Sverige kan utläsas ur anklagelseskrifterna: där talas om »reckebenken och allehande marter» och hur »en part äre wordne marterede, reckte, pinte och brände, at the skulle bekenne thet som aldrig var . . . »². Fullkomligt främmande för ursprunglig svensk rättsuppfattning, hade emellertid pinliga förhör under senare delen av medeltiden alltmer kommit i bruk i olika europeiska länder, under inflytande från den romerska rätten. Vid införandet av denna i Tyskland mot medeltidens slut³ hade metoden överallt kommit till användning; vid de tyska universiteten hade Eriks jurister studerat. Under 1530-talet hade i det tyska riket den nyordning av rättsväsendet ägt rum, som sammanfattades i *Constitutio criminalis Carolina*, »Keyser Karls des fünften . . . peinlich Gerichtsordnung», vilken angav principerna och fastställde praxis⁴. Med detta verk är utan tvivel identisk den i Eriks bibliotek befintliga bok, som i inventariet benämnes »Keiserlige Malefitz

¹ Guillaume du Breuil, *Stilus curie parlamenti*, utg. av F. Aubert i *Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire*, 42. — Det bör observeras, att parlamentet till sin ursprungliga karaktär var ett den kungliga maktens redskap, ehuru det efter hand kom att bli en mot centralmakten självständig institution. Vid 1500-talets början förekomma i rätts-teoretiska verk karaktäristiker av parlamentet, som ta fasta på såväl den ena som den andra av dessa sidor. Jmf. Seyssel, *La Grand' monarchie de France*, och Machiavelli, *Principe* (se nedan sid. 28). Guillelmus de Brolios avhandling tar givetvis fasta på de ursprungliga förhållandena. — Se i allmänhet Holtzmann, *Französische Verfassungsgeschichte*, sid. 198, 237 f., 341 ff.

² Sv. Riksdagsakter. II, sid. 329 f.

³ Jmf. G. von Below, *Die Ursachen der Rezeption des römischen Rechts in Deutschland*.

⁴ Die Carolina und ihre Vorgängerinnen I—IV.

rætt»¹. För den kungliga nämndens talrika förräderimål var detta förfaringssätt av värde; det upptogs och praktiserades med en hänsynslöshet, som icke kunde undgå att väcka förbittring. För Eriks absolutistiska strävanden har inrättandet av en domstol av detta slag betytt ett utomordentligt stöd.

Att en sådan domstol haft en enorm betydelse i en välordnad stat, har stått fullkomligt klart för den florentinske teoretiker, med vars tankar Eriks politiska system ofta visat sig överensstämma. Machiavelli talar såväl i *Discorsi* som i *Principe* om fördelen av en dylik institution. I den senare skriften heter det: »Bland väl ordnade och styrda riken kan man i våra dagar räkna Frankrike, där det finnes en massa förträffliga statsinstitutioner, på vilka konungens frihet och säkerhet beror. Främst bland dessa står parlamentet . . . Den som ordnat detta rike, kände å ena sidan väl till de storas maktlystnad och förmätenhet och visste, hur nödvändigt det var att lägga dem betsel i mun, å andra sidan kände han det hat, som allmänheten just på grund av rädsla hyste för de stora». Den svåra uppgiften att reglera detta överlämnade han »åt tredje man, som utan att besvära konungen kunde slå ned de stora och gynna småfolket»².

Bland de speciella våldsåtgärder, som Erik använde gentemot adeln, voro de s. k. Sturemorden de mest uppseendeväckande.

Tidens politik var icke nogräknad i fråga om sätt att bringa ur vägen besvärliga motståndare. Det politiska mordet spelade under 1400- och 1500-talen en roll som väl aldrig förr eller senare. Då Ranke fördjupade sig i denna tids historia, kom han till en uppfattning, som han givit uttryck i orden: »Das Schicksal Martinuzzis, Escovedos und anderer scheint eine Theorie des Jahrhunderts voraussetzen

¹ Handl. rör. Skandinaviens historia, XXVII, sid. 390. »Malefitz» är ett tyskt uttryck, »das von einem peinlichen Gericht zu ahndende Verbrechen bezeichnend» (*Grimms Wörterbuch*).

² *Principe*, cap. XIX.

zu lassen, nach der souveränen Häuptern Dinge dieser Art erlaubt waren»¹.

Spår av sådan uppfattning finnas också i Norden. Fredrik II av Danmark lät röja livländaren Conrad Uexkull ur vägen 1560². Erik XIV har vid skilda tillfällen planerat politiska mord. 1562 befallde han Nils Gyllenstierna, som då vistades i London, att låta bringa »then förräderen milord Robert» om livet, detta med hänvisning till ett rykte, att denne skall ha lagt planer till Eriks fördärv. Herr Nils bör »beveke någon utaff the Franssoser, Tysker eller annat parti thertill». Närmare planer för mördarens undkommande uppgöras³. 1567 erhöll Claes Kursell i uppdrag att låta mörda Jost Clodt, tidigare syndicus i Reval: »... och ther I wille Eder ther um winläggie . . . då giöre I oss therutinnen behagelig tienst»⁴. Erik talar fullt öppet och obesvärat om dessa åtgärder; de ingingo tydligtvis enligt hans uppfattning fullt naturligt i den praxis, som politikern hade att tillämpa i mera komplicerade situationer.

I sin undersökning om överhetens mordbefogenhet under 1500-talet, vilken tagit sin utgångspunkt i Rankes citerade yttrande, har Platzhoff givit ett överväldigande material till belysning av denna fråga⁵. Eriks mordanslag äro endast svaga motsvarigheter till allmänuropeiskt bruk, där de italienska småstaterna, särskilt Venedig, gå i spetsen. Kejsar Karl V och hans broder och efterträdare Ferdinand introducera dessa metoder i Centraleuropa. Och denna praxis har också, framhåller Platzhoff, sina teoretiker. Banbrytande verkar här, påpekar han, Machiavelli. »Vill fursten», heter det i *Il Principe*, »uppehålla sin stat, tvingas han ofta att handla mot tro, barmhärtighet, mänsklighet, gudsfruktan»⁶. »Den

¹ L. von Ranke, *Französische Geschichte*, I², sid. 330.

² *Danmarks Riges Historie*, III, 2, sid. 149.

³ Sv. Fatburen, I. Öpn., sid. 73 ff.

⁴ D:o, sid. 174.

⁵ Platzhoff, *Die Theorie von der Mordbefugnis der Obrigkeit im XVI. Jahrhundert*.

⁶ *Principe*, cap. XVIII.

furste, som är mån om sin makt, nödgas avstå från att handla rättsinligt»; han skall blott handla efter nödvändighetens krav. Det finns det »som liknar brott, men som åstadkommer trygghet och välstånd»¹. Mera speciellt behandlas furstens mordrätt i *Discorsi*. Machiavelli tar här sin utgångspunkt i en händelse från antiken, Romulus' brodermord: »Många anse det kanske för ett dåligt exempel, att Romulus . . . började med att dräpa sin broder och sedan gav sitt samtycke till att mörda sabinerkonungen Titus Tatius, som valts till hans medregent . . . Detta vore nog riktigt, om man icke måste taga i betraktande den avsikt, Romulus hade med detta sitt mord»². I ett annat sammanhang uttalar han sitt förakt för Perugias tyrann Giovampagolo Baglioni, som icke begagnade tillfället att döda sin fiende, påven Julius II, då denne 1505 var i hans våld³.

Samma uppfattning talar ur Eriks noggranna instruktioner för de nämnda morden. Sin mest skrämmande tillämpning fick denna åskådning i Uppsala 1567⁴.

Händelseförloppet var detta. En grupp inom högadeln var misstänkt för förrådiska stämplingar. Vid ett möte på en holme i skärgården hade några herrar, enligt vittnens utsago, förehäft förrådiska stämplingar. Konungens förre kammartjänare Gustav Ribbing hade dessutom avgivit beaktelse, att högadeln motarbetat konungens giftermålsunderhandlingar i utlandet⁵. Erik har den 10 maj, under loppet av rättegången, i sin dagbok nedskrivit följande: »Frågade jag de anklagade adelsmännen var för sig särskilt, huruvida de med fri vilja ville bekänna sammansvärjningen, och lovade, att jag gärna skulle förlåta dem, om de förklarade allt i sitt sammanhang. Ingen av dem ville bekänna detta, men deras anletsdrag syntes visa annat. De sade

¹ *Principe*, cap. XV.

² *Discorsi*, lib. I, cap. 9.

³ *Discorsi*, lib. I, cap. 27.

⁴ Jmf. Platzhoff, a. a. sid. 93, där Sturemorden insatts i här avhandlade sammanhang.

⁵ R. Elander, *Sturemordens gåta*, sid. 54 ff. och 90 ff.

också, att de icke kunde neka till att en sådan sammansvärjning vore för handen, även om de själva vore okunniga om den»¹. Konungens nämnd och större delen av riksdagen sägas ha varit eniga om de anklagades skuld till förräderi. En dom av riksdagen, visserligen till en del besegrad först senare, avgjorde målet. Konungen själv började exekutionen, då han med egen hand nedstötte en av de svårast misstänkte, herr Nils Sture. Även flera av de övriga dräptes.

Den roll, som konungens ytterliga upphetsning härvid spelat, lär icke kunna fastslås. Det kan icke avgöras, — eller rättare, är från historisk synpunkt endast en strid om ord — huruvida han dräpt herr Nils under direkt inflytande av börjande sinnesförvirring, eller om det hänsynslösa hävdande av hans höghetsrättigheter, som dråpet innebar, fört hans överretade själ ut i det hotande vansinnet. Men det torde vara klart, att dråpet på Nils Sture icke står i strid med tidens föreställningar om konungens rättigheter. Ett par mansåldrar tidigare finnes en fullkomlig parallell till Sturemorden i europeisk historia, för övrigt omtalad i Philippe de Commines' Mémoires. Det är väl den första gången, då en furste med egen hand utkrävt straff för förräderi mot högadliga brottslingar, i omedelbart sammanhang med en dom för majestätsbrott. Händelsen tilldrog sig i Portugal på 1480-talet. Johan II, som misstänkte en sammansvärjning av adeln, lät kalla till sig ledaren, nedstack honom med egen hand, lät omedelbart uppsätta en motivering för sitt handlingssätt och lät döma den dräpte och hans medbrottslingar till döden². Parallellen belyser tämligen väl händelserna i Uppsala åttio år senare: hotad av en verklig eller

¹ »Interrogavi reos nobiles singulos seorsum ut bona voluntate conspirationem faterentur, promittens me libenter eis condonaturum, si omnia ordine explicarent, quod neuter voluit fateri eorum, vultus autem eorum aliud representare videbatur. Dicebant etiam se non posse negare talem conspirationem præ manibus esse, etiam si ipsi ignorarent» (Erik XIV:s almanacksanteckningar, sid. 57 f.).

² Loserth, Geschichte des späteren Mittelalters, sid. 697; Platzhoff, a. a. sid. 24 f.

inbillad sammansvärjning, har Erik med egen hand utkrävt straffet på de — måhända endast förment — brottslige.

Den våldsamma opposition, som blev följden av alla dessa åtgärder, riktade sig särskilt mot en person vid konungens sida, som anklagelseskrifterna mot Erik, och efter dem huvudparten av senare historiker, framställt som konungens dåliga rådgivare, hans onda ande. Det var den vid tyska universitet utbildade juristen Georgius Petri Salemontanus, Jöran Persson. I själva verket hade aldrig förut en person av ofrälse ätt och icke tillhörande det andliga ståndet intagit en ställning i riket, motsvarande dennes. Det är icke utrett, huruvida Erik eller Jöran Persson är den skapande och idérike av de två, men så mycket är säkert, att Jöran var sin konungs rådgivare och medhjälpare i goda och onda tider, på vilken lotten föll att utföra många av de svåraste och mest impopulära regeringshandlingarna. Till gengäld blev han rikt lönad och kan sägas ha varit outhärlig för konungen, långt mera än de andra »sekreterare», som Erik använde. Det hade förut — under Gustav Vasas tid — funnits kungliga sekreterare, men ingen som på detta sätt särskilt av adeln uppfattats som förkroppsligande ett bestämt styrelsesystem. Alla den starka konungamaktens motståndare hälsade också denna nya post, »konungens sekreterare» eller »konungens prokurator», med enstämigt raseri. Vad var Laurentius Andreae eller t. o. m. Gustav Vasas tyska medhjälpare emot denne allsmäktige vanbörding, som i lika hög grad tycktes dem bestämma utrikespolitik och inre frågor?

Liksom så många andra drag i Eriks regeringssystem befinner sig också denna viktiga detalj i bästa samklang med tidens allmänneuropeiska praxis och med Machiavellis resonemang i Il principe. I alla stater med stark furstemakt hade regenterna mer eller mindre tagit sin tillflykt till ämbetsmän ur andra kretsar än högadeln, vare sig det gällde kanslitjänst, förvaltning eller rättsskipning. En ny klass av furstetjänare växte överallt upp kring den starka centralmak-

ten. På nordisk botten ge såväl Hans' och Christiern II:s som Gustav Vasas regering goda exempel på denna tendens, ehuru det i Sverige egentligen först var under Gustav Vasas söner som »sekreteraregementet» blev en verklig stöttesten för den nu åter i framsteg stadda högadeln. Machiavelli har klart insett de viktiga uppgifter, som furstetjänare av denna typ ha i den stat han skisserat. Hans uttalanden om Parisparlamentet ge en viss föreställning härom: han poängterar, att fursten ej bör personligen reglera förekommande tvist mellan stormän och det lägre folket¹. Vad han för övrigt har att säga i detta ämne, har han samlat i ett särskilt kapitel av de tjugosex, som hans skrift innehåller, det som bär titeln »Angående furstarnas sekreterare»².

För att pröva sina tjänare, säger Machiavelli, bör fursten använda en provosten, som aldrig slår fel. »Om du ser», heter det, »att tjänaren tänker mera på sig själv än på dig och i allt sitt görande söker egen fördel, då kan du veta, att han aldrig skall bliva dig en god och trogen tjänare. Den som har furstens angelägenheter om hand, får aldrig tänka på sig själv utan alltid på *fursten*» . . . Det är samma antifeodala anda, som så starkt kommer till tals i Eriks många-handa instruktioner till civila och militära ämbetsmän. — »Å andra sidan», framhåller Machiavelli vidare, »bör fursten ha sin tjänare i åtanke, ära honom, göra honom rik, förbinda honom till tacksamhet, låta honom dela både äran och ansvaret» . . . Under sådana förhållanden kommer han att frukta varje förändring, emedan furstens fall skulle bliva hans eget. »Om furste och tjänare äro så beskaffade, då kan den ene lita på den andre; men i motsatt fall går åtminstone en av dem ett olyckligt slut till mötes».

Machiavellis idealbild av förhållandet mellan fursten och hans sekreterare skulle i viss utsträckning kunna tjäna som karaktäristik av Erik XIV och Jöran Persson.

¹ Principe, cap. XIX.

² Principe, cap. XXII.

Den furstetyp Erik förkroppsligar, har många och betydelsefulla drag gemensamma med Machiavellis. Samlar man några viktiga sidor hos denna, får man en härskargestalt med ungefär följande drag. Hänsynslöst skall fursten hävda statens makt, utåt och inåt, och aldrig släppa det minsta efter på sin och statens höghet. Utåt skall han befrämja statens intressen genom en kraftig, på erövring inställd politik, vars förnämsta medel är kriget, furstens viktigaste uppgift. För detta ändamål skall han skapa och upprätthålla en inhemsk, på värnplikt byggd armé. De erövrade länderna skall han genom tjänlig grymhet definitivt kuva. Inåt skall han — med hjälp av lämpliga rådgivare och efter behov skapade biträdande ämbeten — lika hänsynslöst hävda sin makt. Detta vinnes bl. a. genom att ständigt hålla misstänksamheten vid liv och förekomma samt vid behov brutalt kväva alla upprorstendenser. Utåt som inåt får han använda alla medel; han måste till statens bästa bruka förställning och list, grymhet och våldsamhet, utan moraliska hänsyn. Endast han *förefaller* dygdig, är det ej så viktigt att *vara* det.

Detta är, kan man säga, å ena sidan nödvändiga råd för en konung i allmänhet under början av nyare tiden, å den andra en realistisk karaktäristik av politikernas vanliga tillvägagångssätt. Men dessa maximer kunna också sägas utgöra en sammanfattning av Erik XIV:s regeringsprinciper. Så nära ansluter sig den nordiske monarkens politiska teori och praxis till den allmänt europeiska vid denna tid. Med en aldrig upphörande följdriktighet har Erik i sin styrelse försökt realisera den nya statens »förnuft». Den stat, som föresvävat honom, är den nya tidens. Han är en fullgod representant för tidens låt vara kanske ännu icke fullt officiellt erkända fursteideal. Även till det utvärtes skenet har hans politik frigjort sig från sedan sekler vedertagna schemata.

Man kan till slut — mera som ett kuriosum — ställa frågan: har Erik känt och studerat *Il principe*? Denna tidens furstekatekes finnes icke upptagen i det ofta omtalade inventariet över hans på Stockholms slott förvarade böcker,

men detta visar endast, att den ej fanns uppställd i hans biblioteksrum på slottet. Man finner emellertid bland hans böcker, förutom redan tidigare omtalade skrifter, både verk av italienska och franska författare om senmedeltidens och samtidens historia, t. ex. Lionardo Bruni och Philippe de Commines¹. Av tidens statsteoretiska verk kunna nämnas Nicolaus Biesius' *De re publica*² och ett arbete, benämnt Johannes Sleidanus' *Res publica gallica*. Detta senare är identiskt med en översättning till latin, verkställd av den tyske humanisten Sleidanus, av den franska absolutismens huvudverk från denna tid, Seyssels »*La Grand' Monarchie de France*»³. Dess författare behandlar den form av kungastyrelse, som utbildats i Frankrike under medeltidens senare skede⁴. Erik har i varje fall, därom vittnar den anförda bokförteckningen, haft tillgång till betydelsefulla verk inom tidens litteratur i dessa ämnen.

Huruvida Erik XIV läst själva *Il principe*, är i grunden oväsentligt för det problem, som här upptagits till behandling. Det har här icke varit fråga om att fastställa en litterär påverkan eller att avväga växelspelet mellan teori och handlande i statslivet. Det har endast gällt att se några av Erik XIV:s viktigaste regeringsåtgärder och några av dem, som väckt samtidens och eftervärldens största indignation, i ljuset av tidens dominerande kodifiering av den bästa politiska praxis. För att rätt uppfatta Eriks omstridda personlighet och de omdömen, hans samtid fällt om honom,

¹ Handlingar rör. Skandinaviens historia, XXVII, sid. 384 f.: *De rebus gestis in Italia a Leonardo Aretino* och *De rebus gestis Lodouicj II regis Galliae autore Philippo Commineo*. Den sid. 384 f. med varierande namnformer nämnde Paulus Janius är den kände renässanspublicisten Paolo Giovio (Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, sid 51 ff.).

² Om läkaren och skriftställaren Biesius se *Biographie nationale . . . de Belgique*.

³ Utkom första gången 1519. — Sin närmare kännedom om Sleidanus dokumenterar Erik i ett brev till Melanchton (i avskr. i *Handl. ang. Erik XIV:s frierier, Sturemorden m. m.* Riksarkivet).

⁴ G. Weill, *Les théories sur le pouvoir royal en France pendant les guerres de religion*, sid. 10 ff.

måste man sätta allt detta i relation till tidens handlings- och tänkesätt i allmänhet. Likaväl som för bedömandet av medeltidshistoriska problem är det självfallet för uppfattningen av följande århundraden nödvändigt att belysa händelser och berättelser utifrån deras egen tids idéer.

Sedd på detta sätt blir Erik XIV varken tyrann, vettvilling eller martyr. Han blir en furste, delande sin tids allmäneuropeiska politiska principer och tillämpande dem i det samhälle han regerade. Det var ett samhälle av den struktur, att de där voro omöjliga att genomföra.

Ingvar Andersson.